

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 6, Sayı: 3, 2022, ss. 377-398/ Volume: 6, Issue: 3, 2022, pp. 377-398

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

BİR MENÂKIBIN AYNASINDAN 19. YÜZYIL OSMANLISINDA SİYASİ VE SOSYAL HAYAT: KEMAL-NÂME-İ DÜĞÜMLÜ BABA CİLD-İ SÂLİS ÖRNEĞİ

Şeydanur KÜÇÜK

Yüksek Lisans öğrencisi., Sakarya Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Sakarya
MA Student, Sakarya University, Department of Islamic History and Arts, Sakarya/Turkey

seydaerbas0@gmail.com

orcid.org/0000-0002-2356-228X

ror.org/04ttnw109

Öz

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için sorunların, çözüm arayışlarının ve ıslahların hâkim olduğu bir dönemdir. Senelerce süren savaşlar, devletin zayıflığından faydalanarak çıkarılan isyanlar, idari ve mali zorluklar Osmanlı Devleti'ni ciddi sıkıntılara düşürmüştür. Bir yandan da Tanzimat'ın ilanı ile beraber toplumda Batı kültürünün izleri görülmeye başlanmış ve gösterişli bir yaşama temayül edilmiştir. Bu değişimin peşinden gidenler olduğu gibi Batılılaşmaya karşı duranlar da vardır. İsmail Sâdık Kemâl Paşa da bunlardan biridir. Bu çalışmada 19. yüzyıl Osmanlı münevverlerinden İsmail Sâdık Kemal Paşa'nın kaleme aldığı manzum bir menâkıb-nâme olan Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba adlı eserin 3. cildi siyasi ve sosyal hayata dair bilgiler çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmanın başında müellifin ve Düğümlü Baba'nın hayatları hakkında kısa bilgiler sunulmuştur. Ardından Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba adlı eser şekil yönünden kısaca incelenmiş ve eserde geçen *konular savaşlar, siyasi hayat, salgınlar, yangınlar* ve son olarak *adı geçen şahıslar* başlıkları altında ele alınmıştır. Bu çalışmayla beraber manzum bir menâkıb-nâmenin tarihî bir vesika olarak Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal hayatını nasıl yansıttığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba, İsmail Sâdık Kemâl Paşa, Düğümlü Baba, menâkıb-nâme.

POLITICAL AND SOCIAL LIFE IN THE 19TH CENTURY OTTOMAN THROUGH THE MIRROR OF A MANAQIB: KAMAL-NÂME-I DUGUMLU BABA JILD-I SÂLİS EXAMPLE

Abstract

The 19th-century was a period of problems, a search for solutions, and reforms for the Ottoman Empire. Years of wars, rebellions that took advantage of the weakness of the state, and administrative and financial difficulties put the Ottoman Empire in serious difficulties. On the other hand, with the proclamation of the Tanzimat, Admiration of Western culture is becoming more and more common in society and a trend towards a flamboyant life has been observed. There were those who followed these changes as well as those who opposed westernization. Ismail Sadik Kemal Pasha was on the opposed westernization side. In this study, the third volume of Kemal-name-i Dugumlu

Geliş Tarihi: 18.11.2022

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1206998

Kabul Tarihi: 05.12.2022

Baba, menakibname in verse written by Ismail Sadik Kemal, one of the 19th-century Ottoman intellectuals, is analyzed within the framework of information on political and social life. At the beginning of the study, brief information about the lives of the author and Dugumlu Baba is presented. Then, the work Kemal-name-i Dugumlu Baba was briefly analyzed in terms of form, and the subjects in the work were discussed under the headings of wars, political life, epidemics, fires, and finally the people mentioned in the work. With this study, it is revealed how a verse menakibname reflects the political and social life of the Ottoman Empire as a historical document.

Key Words: Kemal-name-i Dugumlu Baba, Ismail Sadik Kemal, Dugumlu Baba, menakibname.

Atıf / Cite as: Küçük, Şeydanur. "Bir Menâkıbın Aynasından 19. Yüzyıl Osmanlısında Siyasi ve Sosyal Hayat: Kemal-Nâme-i Düğümlü Baba Cild-i Sâlis Örneği". *Apjir* 6/3 (Aralık 2022), 377-398.

Giriş

Osmanlı Devleti asırlarca İslam medeniyetinin en büyük temsilcisi olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde özellikle Tanzimat Fermanı (1839)'nın ilanı ile Batı kültür ve medeniyetinin etkileri toplumda görülmeye başlanmıştır. Bu değişim birdenbire olmamıştır. İmparatorluğun son üç asrında yaşanan sorunlar ve çözüm arayışları neticesinde Batı'dan bazı teknik bilgiler nakledilmiş ve kimi sahalarda uygulanmıştır. 19. yüzyılda bu değişim hayatın hemen her safhasına yayılmıştır. Toplumda bu değişime ayak uyduranlar ve eskiye sadık kalanlar şeklinde iki kutup oluşmuştur.¹ 19. yüzyılda yaşanan bu yeniliklerle beraber Osmanlı Devleti'nde birçok siyasi, sosyal ve iktisadî problemler de yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, önünde tatmin edilmesi gereken iki taraf, ya da en azından tatmin edilemeyecek bir taraf olduğu için; askeriye, eğitim, hukuk, ekonomi alanlarında ikili bir yol, belirginleşemeyen bir usûl takip etmek zorunda kalmıştır.² Uzun süren savaşlar, iç isyanlar, salgınlar, mali zorluklar devleti hem içte hem dışta büyük sıkıntıya düşürmüştür.

Tanzimat'tan sonra yaşanan değişimler edebiyatı da etkilemiştir. Nazım ve nesirdeki değişim büyük oranda muhteva kısmında olmuştur. Klasik Türk edebiyatının nazım biçimleri kullanılmaya devam edilmiştir. Genellikle tercih edilen nazım şekilleri terkîb-i bend, tercî-i bend, şarkı ve tarih kıtalarıdır.³ Öte yandan eski şiirde değişmez, mutlak olan hemen her şey bu dönemden itibaren yıkılmaya başlamıştır. Şair, hayat karşısındaki ağırbaşlı duruşunu birdenbire terketmiştir. Örnek olarak kensidinde bariz bir Nedim tesiri görülen dönemin önde gelen divan şairlerinden Enderunlu Vâsif verilebilir. Bu tesire rağmen Vâsif'te Nedim'de görülen klasik kültür, zevk ve tasarrufa ayrıca klasik tarzın yapı taşlarından olan mazmunlara rastlanmaz. Üslubundaki laubali ve samimi eda ile de bahsedilen ağırbaşlı duruştan uzaklaşmıştır.⁴

¹ Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergah yay., 2012); Mustafa Karabulut, *Batılılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

² Kenan Mermer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Değişen Metafizik ve Edebiyat*, (İstanbul: İz yay., 2014), 34.

³ Ahmet Atilla Şentürk-Ahmet Kartal, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 567.

⁴ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 91-99.

**BİR MENÂKIBİN AYNASINDAN 19. YÜZYIL OSMANLISINDA SİYASİ VE SOSYAL HAYAT: KEMAL-
NÂME-İ DÜĞÜMLÜ BABA CİLD-İ SÂLİS ÖRNEĞİ**

Yaşamına ve eserlerine bakıldığında İsmail Sâdık Kemâl'in Batılılaşma hareketlerine karşı bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Devletin önemli kademelerinde görev alan dolayısıyla bu değişime en yakından şahit olan İsmail Sâdık Kemâl'in alafranga yaşam tarzına uzak olması ve tabir-i caizse ömrünü İstanbul'un meşhur meczuplarından olan Düğümlü Baba'ya vakfetmesi hayrete şayandır. Öyle ki Düğümlü Baba'nın kerametlerini anlatmak maksadı ile on bir ciltten oluşan Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba isimli bir menâkıb-nâme kaleme almıştır. Menâkıb, velî zâtların kerametlerini nakleden hikâyeler anlamına gelir ve tahminen 9. yüzyıldan itibaren tasavvuf tarihinde kullanılmaya başlanmıştır.⁵ Menâkıb-nâmeler tarihî olaylara, şahsiyetlere, içtimaî, iktisadî ve kültürel hayata dair bilgiler barındırmaları bakımından birer kültür tarihi kaynağıdır.⁶ İsmail Sâdık Kemâl'in Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba isimli eseri de bir menâkıb-nâme olarak Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaşadığı kimi olayları da ihtiva etmektedir.

1. İsmail Sâdık Kemâl Paşa

1.1. Hayatı

İsmail Sâdık Kemâl b. Muhammed Vecîhî Paşa *Âsâr-ı Kemâl* adlı eserinin sonunda anne ve babasına dair birer terceme-i hâl kaleme almıştır.⁷ Burada geçen bilgilere göre İsmail Sâdık h.1240/m.1824-25 senesinde Edirne'de dünyaya gelmiştir. Babası üst düzey devlet görevlerinde bulunmuş Muhammed Sâlih Vecîhî Paşa (v.1284), annesi Hacı Müslime Hatun (v.1281)'dur. Müslime Hatun'un soyu Bünyamin Ayâşî Hazretleri'ne dayanmaktadır. Mehmet Salih Bey, Rıza Bey ve Aziz Bey isimlerinde üç erkek kardeşi vardır.⁸ İsmail Sâdık Kemâl Rumeli Beylerbeyliği, Meclis-i Maliye azalığı, Meclis-i Âyan azalığı, Kastamonu Mutasarrıflığı, Sicil-i Ahval Komisyonu azalığı gibi görevlerde bulunmuştur.⁹ Dindar ve fazilet sahibi bir zâttır.¹⁰ Dinî ilimlerde tahsil görmüş ve icazet almıştır.¹¹ Tefsir ve bin bir hadis şerhi sahibi olması da dinî ilimlere olan vukufunu gösterir.

Eserlerinde sade ve anlaşılır bir üslup görülür. Arapça, Türkçe, Farsça şiir yazma ve söyleme yetkinliğine sahiptir.¹² 19. yüzyıla ait olduklarından tabii olarak eserlerinde az da olsa Fransızca, İtalyanca, Yunanca kökenli kelimeler bulunmaktadır. 19. yüzyılda Tanzimat Fermanı (1839) ile hız kazanan Batılılaşma hareketi toplumda yeni bir hayat tarzını doğurmuştur. Hayatından ve eserlerinin satır aralarından anlaşıldığı üzere İsmail Sâdık Kemâl bu yeni hayat tarzına ve modernleşmeye karşı bir duruş sergilemektedir. Karşılaşmalarının ne vakit ve şekilde olduğu tam bilinmese de İsmail Sâdık Kemâl

⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1992), 27.

⁶ Bkz. Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, 62-69.

⁷ İsmail Sâdık Kemâl, *Âsâr-ı Kemâl*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal, 1050), 256a.

⁸ Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmânî*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996), 5/1655.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO), *Sicil Defterleri* [DH.SAİD], Gömlek no. 18, 267.

¹⁰ Mehmed Süreyya, c.2, s.881.

¹¹ İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), c.2, 842.

¹² İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c.2, s.842.

Düğümlü Baba'ya çok derinden bağlanmışır. Konyalı onun için “*Fenâ fi Düğümlü Baba*” der.¹³ Hayatının büyük bir kısmını yalısında uzlette geçirmiştir.¹⁴ 10 Safer 1310 (3 Eylül 1892) tarihinde vefat etmiştir. Vasiyeti üzere Düğümlü Baba Tekke'sine defolunmuştur.¹⁵

1.2. Eserleri

İsmail Sâdık Kemâl Paşa velût bir yazardır. Tefsir, hadis ve tasavvuf alanlarına dair yazdığı pek çok eseri vardır. Şimdiye kadar tespit edilmiş eserleri maddeler halinde sunulmuş ve haklarında kısa bilgiler verilmiştir.

- 1.2.1. **Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba:** Makalenin konusu olan bu eser hakkındaki bilgiler ayrı bir başlık altında sunulmuştur.
- 1.2.2. **Âsâr-ı Kemâl:** Yazarın en meşhur ve matbu olan tek eseridir. Esmâ ve Akâid Şerhi ve Na't-ı Enbiya, Bin On Bir Hadis Şerhi, Şerh-i Esmâ-i Enbiyâ'nın Evliyânın Kıssası ve Gülşen-i Pend isimli dört kitaptan oluşur.
- 1.2.3. **Rûh-ı Kemâl:** Âsâr-ı Kemâl'in muhtasarı mahiyetinde olan bu eser Efendimiz'in manzum hilyesi, bir Esmâ-i Hüsnâ kasidesi, bir Esmâ-i Nebî kasidesi ve Şerh-i Delâ'il-i Keşf-i Düğümlü Baba isimli manzum bir metinden oluşmaktadır.
- 1.2.4. **Tefsîr-i Âyât-ı Kur'ân:** Üç ciltten oluşan manzum bir tefsir olup İsmail Sâdık Kemâl'in en önemli eserlerindedir.
- 1.2.5. **Terceme-i Fıkhu'l-Ekber:** İmâm-ı Azam Ebu Hanife'nin *Fıkhu'l-Ekber* adlı eserinin manzum tercümesidir. Her mısrası ebcedli yazılmıştır.
- 1.2.6. **Şerh-i Nutk-ı Çehâr-yâr-ı Güzîn:** Eserde dört halifenin sözleri şerh edilmiştir. Hz. Ebubekir'e hakkındaki bir na't ile başlar.
- 1.2.7. **Şerh-i Delâ'il-i Keşf-i Düğümlü Baba:** Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî tarafından kaleme alınan “*Delâ'ilü'l-Hayrât*” isimli eserin manzum tercümesidir.
- 1.2.8. **Tefeyyüz:** Muhammed Bahaüddin Buharî'nin “*Evrâd-ı Bahâ'iyye*” isimli eserinin manzum tercümesidir. Nakşibendî tarikatının vird ve zikirlerini içerir.

¹³ İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Abidelerinden İstanbul Sarayları, Atmeydanı Sarayı, Pertev Paşa Sarayı, Çinili Köşk*, (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1942), c.1, 260.

¹⁴ İnal, *İstanbul Abidelerinden İstanbul Sarayları*, c.2, s.842.

¹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), c.1, s.223.

1.2.9. Zikr-i Ashâb-ı Küllî-i Düğümlü Baba: Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba'dan sonra en hacimli eserdir. Sahabe ve din büyüklerinin manzum terceme-i hallerinden oluşmaktadır.

1.2.10. Diğer Eserleri: Bu eserlere ek olarak İsmail Sâdık'ın çeşitli şiir mecmuaları, Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî'nin Mecmû'atü'l-Ahzâb isimli eserin manzûm tercümesi olan *Müflihîn-i Hazîne'si* ve *Sâdıkü'l-Makâl* isimli bir eseri mevcuttur.

2. Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba

2.1. Düğümlü Baba

Hacı Hafız Mustafa Efendi h.1200/m.1786 senesinde Amasra Viranşehir'de doğmuştur. Düğümlü lakabını, tutulduğu cezbe sonrası eline geçen ip ve sicimleri elbisesine, sarığına ve esasına düğümlemesi sonucu almıştır.¹⁶ İsmail Sâdık Kemâl'in onun hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Mustafa Efendi hafızdır ve tefsir, fıkıh, hadis, ahlak, tasavvuf gibi ilimlere hakimdir. İnsanlara nasihatlerde bulunan, onların sıkıntılarını gideren, yeri geldiğinde hata yapanları uyaran, kerametler gösteren bir zâttir. Batınî ilimlerde oldukça yüksek bir mertebededir. İsmail Sadık Düğümlü Baba'yı *gavs* ve *kutb* olarak nitelendirmiştir.¹⁷

Hacı Hafız Mustafa Efendi 1806 senesinde başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'na katılmış ve harb sırasında Niş'de ikamet eden Şeyh Masum Halil Feyzi Efendi ile karşılaşmıştır. Şeyh Masum'un söylediği üzere bir süre sonra tekrar yanına gitmiş ve ona intisab etmiştir. Geçirdikleri bir saatlik halvet sonucu Mustafa Efendi cezbe-i ilâhîye kapılmış ve bu hal altmış sene sürmüştür. Düğümlü Baba h.1283 senesinde Şaban ayının ilk günü (9 Aralık 1866) Arabacıbaşı Tekkesi'nde ikamet ettiği odada vefat etmiştir. Eserde geçtiğine göre o sırada Cuma salâları okunmaktadır.¹⁸

2.2. Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba Hakkında

İsmail Sâdık Kemâl Paşa, Düğümlü Baba'nın menkıbelerini anlatmak maksadıyla on bir ciltten müteşekkil Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba isimli manzum bir menâkıb-nâme kaleme almıştır. İsmail Sâdık Kemâl kendisinin ifade ettiği üzere bu menkıbeleri kaydetmeyi Düğümlü Baba'ya bir hizmet olarak görür.¹⁹ İsmail Sâdık Kemal menâkıb-nâmesini güvenilir ravilerden Düğümlü Baba hakkındaki rivayetleri topladıkça kaleme almıştır. Eser çok az kaside ile birlikte daha çok kıta ve kıt'a-i kebîrelerden oluşmaktadır. Kasideleri

¹⁶ Semavi Eyice, *Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserler Kılavuzu*, (Ankara: MEB Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yay., 1965), 51-52.

¹⁷ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba Koleksiyonu, 564, 8b, 24a.

¹⁸ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 3a.

¹⁹ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 2a.

de klasik üsluptan farklıdır zira içlerinde tasavvufi konulardan da bahsedilir. Eserin tamamına yakını remel bahri Fe'ilâtün (Fâ'ilâtün)/Fe'ilâtün/Fe'ilâtün/Fe'ilün (Fa'lün) ile kaleme alınmıştır ve çok az aruz kusuru vardır. Sade ve anlaşılır bir üslup hakimdir. Eserde yer alan ayet ve hadisler hariç metnin tamamı Türkçe'dir. İstiâre, teşbih, teşhis, kinaye gibi söz sanatları ve tenasüp, tezat, mübalağa gibi anlam sanatları çokça kullanılmıştır. Ayrıca eserde atasözleri ve deyimlere rastlamak da mümkündür. Eserin birinci cildi Nazım Taşan, ikinci cildi Nergiz Önce ve beşinci cildi Dilara Can tarafından Kenan Mermer danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.²⁰

İsmail Sâdık Kemâl, Düğümlü Baba'nın kerametlerini kaleme alırken arka planda 19. yüzyılda yaşanan siyasi ve sosyal hayata dair bilgilere de yer vermiştir. Bu bakımdan Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba tarihî bir vesika niteliğindedir. Eserin satır aralarından çıkarılan malumat makalede başlıklar halinde sunulmuştur. Makalenin konusu 3. cilt ile sınırlı olup gerekli görülen yerlerde birinci, ikinci ve beşinci ciltlerden de yararlanılmıştır.

2.2.1 Savaşlar

2.2.1.1. 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi

Osmanlı Devleti Rus yanlısı Eflak ve Boğdan Beylerini azledince Rusya bu durumdan rahatsız olmuştur. Bunun yanında Rusya, Fransa ile Osmanlı toprakları arasına girerek bu iki devletin ittifakını engellemek istemektedir. Netice olarak Rusya iki kolordu olarak Bender ve Hotin üzerine yürümüş ve altı sene sürecek, pek çok cepheye yayılacak bir savaş başlamıştır. Savaş sırasında Kabakçı Mustafa isyanı, III. Selim'in hal'i, IV. Mustafa'nın tahta çıkışı ve kısa bir süre sonra tahttan indirilmesi, yeniçerilerin ortadan kaldırılma korkusu ile ayaklanıp saraya saldırmaları, II. Mahmud'un tahta çıkışı gibi birçok olay yaşanmıştır. Osmanlı Devleti için hem içte hem dışta oldukça sıkıntılı geçen bir dönemdir. Savaş 1812 senesinde imzalanan Bükreş Antlaşması ile sona ermiştir.²¹

Eserdeki bilgilere göre Hacı Hafız Mustafa bu savaşa katılmış ve ordu komutanı Laz Ahmet Paşa onu imam tayin etmiştir. Savaşın Bulgaristan'a yayıldığı sırada Hacı Hafız Mustafa bugün Sırbistan sınırları içerisinde yer alan Niş şehrinde Sa'dî Şeyh Masum Halil Feyzi Efendi ile karşılaşmış ve ondan inabet dilemiştir. Şeyh Masum ona savaşta düşmanları tarafından esir edileceğini, atının vurulacağını söylemiş ve esaretten kurtulunca yanına gelmesini istemiştir. Dedikleri gerçekleşmiş ve Hafız Mustafa Efendi savaş sırasında

²⁰ Nazım Taşan, *Kemâl-Nâme-i Düğümlü Baba Cild-i Evvel (İnceleme-Metin)*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Nergiz Önce, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba Cild-i Sâni (İnceleme-Metin)*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Dilara Can, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba Cild-i Hâmis (İnceleme-Metin)*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

²¹ Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (İstanbul: İlgî Kültür Sanat yay., 2008), c.2, 85-249; Ahmed Rasim, çev. Hakkı Dursun Yıldız, *Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: İlgî Kültür Sanat yay., 2011); Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2018), 259-266.

**BİR MENÂKIBİN AYNASINDAN 19. YÜZYIL OSMANLISINDA SİYASİ VE SOSYAL HAYAT: KEMAL-
NÂME-İ DÜĞÜMLÜ BABA CİLD-İ SÂLİS ÖRNEĞİ**

yaralanıp düşmana esir düşmüştür. Esareten sonra Şeyh Masum'un yanına gitmiş ve kendisiyle bir saat halvette kalmıştır. Bu halvet sonrasında Hafız Mustafa altmış yıl boyunca cezbe-i ilâhîde yaşamıştır.

Vüzerâdan birine oldu evâ'ilde imâm

İtdi metbû'ê ĤaĤıĤatde Cenâb-ı Mevlâ

Buldı bir mürşid-i pür-feyzi inâbet diledi

Eylemiş idi vezîr ile me'ân Őazm-i Ĥazâ

Biñ iki yüzle yigirmi ikide Moskov'a Ĥarb

Ol vezîrûñ dinilür nâmı Laz Ĥmed Paşa²²

Yine bu savaş sırasında Düğümlü Baba Rusçuk'da Hz. Hızır ile görüşüğünü anlatır:

Hidmet-i Ĥayrılarından çok iden bir seyyâĤ

Dir ŐveysĤ idi ol zât-ı kerâmât-pjirâ

Ki baña didi ki Rusçuk'da Cenâb-ı Hızır'ı

Gördüm evvel aña ger olmadı fehmim peydâ

BaĤdı haybetiyle hem de dehen-i pâkinden

AĤzıma virdi zihj nesneyi ki feyz-ârâ²³

2.2.1.2. 1853-1856 Kırım Savaşı

1847 senesinde Katolik-Ortodokslar arasında başlayan bir gerilim sonucu Osmanlı Devleti, kendi sınırları içerisinde yaşayan Katolikler adına taleplerde bulunan Fransa ile Ortodoksların haklarını koruduğu iddiasıyla hareket eden Rusya arasında kalmıştır. Rusya'nın talepleri Osmanlı idaresi tarafından reddedilince 1853 senesinde Rusya BoĤdan'ı işgale başlamıştır. Sinop Baskını'ndan sonra Fransa ve İngiltere de Osmanlı ordusunun müttefiği olarak savaşa dâhil olmuştur. Avusturya da askerî yönden olmasa da Osmanlı Devleti ile ittifaka girmiştir. Birçok muharebe ve kuşatmanın yaşandığı bu savaş sonunda adı geçen devletler arasında Viyana görüşmeleri yapılmış ve 1856 senesinde Paris Antlaşması imzalanmıştır.²⁴

²² İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 19a-19b.

²³ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 20a.

²⁴ Bkz. Togay Seçkin Birbudak, "1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri", *Belleten*, 82/293 (Nisan 2018), 241-263.

Eserde geçtiğine göre Osmanlı donanması Sivastopol'a sevk ediliğinde savaş daha başlamadan Düğümlü Baba zaferi muştulamıştır. Fransa ve İngiltere henüz Osmanlı Devleti'ne müttefik olmamışken Düğümlü Baba "O devletleri bize yardımcı ettim." demiştir. Savaş sırasında gerçekleşen Sinop Baskını'nda Rus gemilerinin Osmanlı donanmasını ateşe verdiği keşfen bilmiş hüznünü dile getirmiştir:

Ĥarbe başlanmadan evvel ĥaberin virmiş-idi

Hem žafer bizde diyü kılmış-ıdı keşf ü beyân

Hem o devletleri de bize muŖâvin itdim

Didi hiç müttefik olmak sözi yokdı o zemân

...

Sinop önündeki donanmamızı Rus yakup

Bildi keşfen o gün olmuş idi ĥâlen nâlân

Ŗoñra řalbe daĥi ĥüznin o gün itdi taşrĥĥ

Naķl ider bunı da nezdinde o gün çok bulunân²⁵

Kırım Savaşı'nda yaşanan ve zaferle sonuçlanan Sivastopol Muharebesi'nde Osmanlı donanmasının meşhur gemisi Mahmudiye Kalyonu da yer almıştır. Mahmudiye Kalyonu 19. yüzyılın başlarında Tersâne-i Âmir'e'de inşa edilmiş ve bir süre yalnızca Osmanlı'nın değil tüm dünyanın en büyük harp gemisi olarak kabul edilmiştir. Üç direkli, yelkenli ve üç ambarlı olarak yapılan birinci sınıf bir harp gemisidir. II. Mahmud döneminde inşa edilmesi dolayısıyla bu isim verilmiştir. Esas şöhreti Patrona Ahmet Paşa'nın komutasında ve Kaptan Ateş Mehmet Paşa'nın idaresinde Sivastopol'u bombardıman etmesi ile başlayan Mahmudiye halk arasında efsaneleşmiş ve insanların gönlünde uzun süre silinmez bir sevgiyle yaşamıştır.²⁶

Üç enbârlularıñ ekberi Maĥmüdiyye

Nice ĥidmette bulundı anı da kıldı Ŗıyân

...

²⁵ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 11a-11b.

²⁶ Bkz. Hacer Bulgurcuoğlu, *Deniz Tarihimizin Sembol Gemilerinden Mahmudiye*, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Saanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.)

Eskiyüp kalmadı ammā o gemidir meşhūr

İsmi ni öyle koyup yapmış idi Maḥmūd Ḥān²⁷

Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne doğru yoğun bir göç meydana gelmiştir. Daha önce muhacir işleri emirnameler ve Şehremaneti ile yürütülürken bu yoğun hareketlilik karşısında özel bir komisyon ihtiyacı doğmuş ve 1860 senesinde *Muhacir Komisyonu* kurulmuştur.²⁸ Eserde bu komisyonun başkanı²⁹, Düğümlü Baba'nın kerametlerini aktaran ravilerden biri olarak geçer:

Der-sa'ādet'de muhācirlere var komisyon
Hem re'ois Ḥācī Ḥulūş denilen zāt ḥālā

Ol rivāyet idiyor müsli m olan tācirden
Yüz on biñ ğuruş eyler idi şarrāf da'vā³⁰

2.2.1.3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)

Eserde bu savaştan Niş ve Leskofça'nın Sırp lar tarafından işgal edilmesi ekseninde bahsedilir. Düğümlü Baba'nın şeyhi Masum Halil Feyzi Efendi'nin tekke ve türbesi Niş şehrinde dir. Bu savaş esnasında yeni kurulan Sırp Devleti Niş, Leskofça, Kurşunlu ve İvranye'yi ele geçirmiş ve burada yaşayan Müslüman halkı zorla göç ettirmişlerdir. 1878 senesinde imzalanan Berlin Antlaşması'nın bir sonucu olarak Niş Sancağı Sırbistan'a bırakılmıştır. Şehir Avrupaî bir tarzda yeniden inşa edilmiş ve neredeyse tüm Osmanlı eserleri yok edilmiştir.³¹

Sırr-ı Bārī yine “lā yūsūelü Őammā yef'Ūal”³²
Niş ü Leskofça'yı Şırb itmesi de istîlā

Ma'Ūden içinde güher yine güherdir anı ger
Bilmeyen zabt u ḥarāb itse de usta farazā

²⁷ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 10b.

²⁸ Abdullah Saydam, “Muhacir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yay., 2019), Ek-2/286-288; Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 72-76.

²⁹ İsmail Sâdık Kemâl, Muhacir komisyonu başkanının ismini Hacı Hulusi olarak zikretmiştir. Kaynaklarda komisyon başkanlığı yapan kişiler Hafız Paşa, İzzet Paşa, Vecihi Paşa ve Osman Paşa olarak geçmektedir. Sonraki tarihlerde kurulan Umûm Muhacir Komisyonu, İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu, Muhacirin Komisyon-ı Âlisi, Muhacirin-i İslamiye Komisyonu başkanlarına bakıldığında yine Hacı Hulusi isimli zâta rastlanmamıştır. Bkz. Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri*, 74-76.

³⁰ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 9b.

³¹ Machiel Kiel, “Leskofça”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yay., 2019), Ek-2/155-157.

³² “Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir.” Kur'ân Yolu (Erişim 10 11 2022), el-Enbiyâ 21/23.

Müştehir çamur içinde güher yine güher
Hâr içinde yine verd ehline verd-i raŕnâ

Žulümât içre bulunsa da zülâl yine zülâl
Kadrine yaŕni hâlel gelmedigidir iclâ³³

2.2.2. Siyasi hayat

2.2.2.1. Padişahlar

İsmail Sâdık Kemal beş padişahın yönetimine şahit olmuştur.³⁴ Eserin üçüncü cildinde dönemindeki padişahlardan II. Mahmud Han'ın ismi geçmektedir. Meşhur Mahmudiye kalyonuna II. Mahmud döneminde inşa edildiğinden bu ismin verildiği söylenmiştir. Düğümlü Baba'nın mürcidi Şeyh Masum Halil Feyzi Efendi için kaleme alınan terceme-i hâlde Osmanlı padişahlarından III. Selim Han zikredilmiştir. Şeyh Masum padişahın hal'ini önceden keşfen bilip söylemiş ve dediği gün padişah tahttan indirilmiştir:

Niş'deki hâkim ü müftî gelerek meŕmüren

İtdiler daŕvet-i şâhaneyi teblîğ ammâ

Viridi teŕvîllü cevâb gitmedi İstanbul'a

Mübrem olmakla birini bulacak çünkü kızâŕ

Maħramâne didigi bu da kızâŕ-i mübrem

Tahtdan halŕi fülân gün olacaktır icrâ

Didigi günde anıñ halŕi vâkıŕ oldu

Diyü naql itdi o Müftî-i Belğrad haķķâ³⁵

Eserin birinci cildinde II. Mahmud Han ve Abdülmecid Han; ikinci cildinde yine II. Mahmud Han, Abdülmecid Han ve farklı olarak Abdülaziz Han zikredilmiştir.³⁶ Düğümlü Baba II. Mahmud Han'ı adaleti sağlayamadığı gerekçesi ile değiştireceğini söylemiş ve çok geçmeden Sultan Mahmud vefat etmiştir. Yine Düğümlü Baba Rus Savaşı'nda birkaç ülkeyi Osmanlı Devleti'ne müttefik kıldığını fakat Sultan Abdülmecid Han'ın kendisini bilmediğini söylemiş, bunun için de onu tebdil edeceğini beyan etmiştir. Abdülaziz

³³ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 17b derkenar.

³⁴ II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murad, II. Abdülhamit.

³⁵ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 18b.

³⁶ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba Koleksiyonu, 564-M1, 35; İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba Koleksiyonu, 564-M2, 12a, 36a, 50a.

**BİR MENÂKIBİN AYNASINDAN 19. YÜZYIL OSMANLISINDA SİYASİ VE SOSYAL HAYAT: KEMAL-
NÂME-İ DÜĞÜMLÜ BABA CİLD-İ SÂLİS ÖRNEĞİ**

Han'dan tahta çıkışı münasebetiyle bahsedilmiştir. Düğümlü Baba Aziz isimli bir zâta cülusu ima etmiş ve ertesi gün Sultan Abdülaziz tahta çıkmıştır.

Didi bu rāḫiyi biz artık ideriz tebdîl
İdemez oldu ğanem ḥaḫḫını zîrâ icrâ
Añlayup her işiden baḫzısı olmaz diyerek
Cehl ile ḫarbını da istemiş-idi ḥâḫâ
Şâh-ı devrân olan Ḥâzret-i Sultân Maḥmûd
Arası giçmedi çok eyledi Ḫâzm-i Ḫuḫbâ
Ḥâzret-i ḪAbdü Mecîd Ḥan için de didi kim
Ḥârb-i Rus'da düveli kıldık iḫâne-baḫḫâ
Ol bizi bilmedi tebdîl idelim didikde
Öyle söz dimemegi eyledi bir şeyḥ recâ³⁷
Ḫâdî-Ḫasker bulunan Mîr ḪAzîz itdi beyân
Baña teşriḫ ü cülûs olacağın remz itdi
Ki müḫezzin nice bayrâm nemâzı için
Niyyeti oḫur ise öyle kırâḫat kıldı
Vaşf olur anda ḪAzîz ile imâm irtesi gün
Ḥâzret-i ḪAbd-i ḪAzîz Ḥân cülûsı oldu
On yedinci günü zi'l-Ḥiccenîñ olmaḫla cülûs
Buña j̄mâsı dahi böylece ḫalbe geldi³⁸

2.2.2.2. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826)

I. Murat döenminden beri devletin ücretli askerlerini yetiştiren Yeniçeri Ocağı'nda zamanla çıkan problemler, ocağın kaldırılmasını zorunlu hale getirmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın üzerindeki otoritenin kalkması, iltimas ve himaye ile ocağa kanun dışı kişilerin alınması, makam hırsı ve can kaygısı ile vezirlerin ocağı isyan için tahrik edip kendi

³⁷ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564-M1), 35.

³⁸ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564-M2), 50a.

arzularına hizmet ettirmeleri gibi sebepler Yeniçeri Ocağı'nın bozulmasında etkindir.³⁹ Tüccar ve esnafın kazancına ortak olmaları ve hisse almaları, meyhanelerde rezalet çıkarmaları, kadın erkek demeden insanlara yönelik saldırıları, barikatlar kurup meydanlarda birbirleri ile mücadele etmeleri Yeniçeri Ocağı'ndaki fesadın son zamanlarda ne denli olduğunu göstermektedir.⁴⁰

Eserde Düğümlü Baba'nın o günlerde Fetih Suresi'ni çok okuduğu ve bunun bir hikmeti olarak akabinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı anlatılmıştır:

Böyle naql eyledi mîr günde müvâkkit ki o zât

Ḳurb-ı cāmi'ide muḳaddem gelerek oturdu

Sûre-i Fetḥ'i oḳur idi bilindi ḥikmet

ÖAḳabinde Yeniçeri Ocağı lağv oldu

Gerçi dā'īm oḳuyor ise lafz-ı Ḳur'ān'ı

Ḳaḡsın çok oḳursa ḥikmeti çıkar idi

Hem de lağv olacağın remz ile İstanbul'da

Nice bildirmeli aña aḳdem buña da yazıldı⁴¹

2.2.3. Salgın hastalıklar

Orta Çağ'dan itibaren salgın hastalıklar zaman zaman ortaya çıkıp dünyayı kasıp kavurmuş, milyonlarca insanı yok etmiş, göçlere ve kıtlığa sebep olmuş ve devletleri ekonomik açıdan zayıflatmıştır.⁴² Dünya tarihine bakıldığında savaş, göç ve ticaret gibi büyük kitle hareketleri salgın hastalıkların ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır.⁴³ 19. yüzyılda da Osmanlı Devleti'nde bu gibi sebepler neticesinde kolera, veba, çiçek, sıtma ve frengi gibi salgın hastalıklar görülmüştür.

2.2.3.1. Kolera

19. yüzyılda da çok ciddi tahribata neden olan kolera salgınlarının önemli dalgalarından biri 1865 yılında ortaya çıkmıştır. Bu tarihte kolera Bombay'dan denizyolu ile Mekke'ye taşınmıştır. Osmanlı Devleti bu salgın dolayısıyla hacılara her türlü yardımı yapmakla

³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları 1*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1988), 477.

⁴⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları 1*, 515.

⁴¹ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 94a.

⁴² Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016), 264.

⁴³ Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'na Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, (İstanbul: Libra yay., 2010), 30.

**BİR MENÂKIBİN AYNASINDAN 19. YÜZYIL OSMANLISINDA SİYASİ VE SOSYAL HAYAT: KEMAL-
NÂME-İ DÜĞÜMLÜ BABA CİLD-İ SÂLİS ÖRNEĞİ**

görevli Hicaz Karantina Teşkilatı'nı kurmuştur.⁴⁴ Eserin ikinci cildinde bu salgına işaret edilerek Düğümlü Baba'nın bir hacı adayına selameti için dua ettiği ve onun da bu hastalıktan korunduğu nakledilmiştir:

Biri Ĥacca gidecek idi vedāŖa gelicek

İtmeden ŖaŖŖ-ı Ŗehf yine bilüp böyle didi

Ĥâcıdır bu gidecek Ĥacca selâmet olsun

Yine gelsün diyerek ġayra Ĥıtâbı itdi

Gittigi yıl Ŗolerâ olmuş-idi keŖŖ

ĤaŖ oña Ĥıfz u selâmet virüp Ŗavdet Ŗıldı⁴⁵

2.2.3.2. Sıtma

Eserde geçen diğer bir salgın hastalık da sıtmadır. Uzun müddet bünyeyi zayıf düşürüp kişinin bağışıklık sistemini çökerten sıtma hastalığı eserde bu etkileri ile geçmektedir. Cezbe-i ilâhîde olan kişilerde mükellefiyet bulunmadığını bilmeyen biri Düğümlü Baba'yı oruçsuz görmüş ve onu ayıplamıştır. Akabinde bu zât sıtmaya tutulmuştur:

Der-ŖaŖab sıtmaya tutuldu toŖuz ay çekerek

Çâresin bulmadı olmuş idi ġâyetle zaŖıf

Soñra soŖaŖda görüp kendü yine Ŗafv iderek

Bir duŖâ itdi hemân virdi Ŗifâ Rabb-i Latıf⁴⁶

Eserde o dönemlerde sıtma hastalığının tedavisinde kullanılan Sulfata isimli bir ilaçtan da bahsedilmektedir:

Altı üstine döner Ŗulfata da sađ idemez

Söziniñ ardın öñin bilmeyüp olduġda saĤıf⁴⁷

2.2.3.3. Çiçek

Eserde çok eski yıllardan beri bilinen, çok büyük salgınlara neden olmuş, ani başlangıçlı, bulaşıcı ve ölümcül olabilen çiçek hastalığı⁴⁸ da geçmektedir. Rivayet edildiğine göre

⁴⁴ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1996), 1-17.

⁴⁵ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564-M2), 3a.

⁴⁶ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 62b.

⁴⁷ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 62b.

⁴⁸ Orhan Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, (Elazığ: Tarih Şubesi yay., 2004), 32.

Düğümlü Baba çiçek hastalığına yakalanan ve doktorların ümidini kestiği bir çocuğu kucağına alıp vücudunu sıkıştır. Akabinde çocuk şifa bulmuştur:

Böylece zıkr ü beyân itmededir bir zâkir

Bildigim çocuğı kucağda gezerken gördi

Kendü kucağına aḥz eyleyüp ol ğavş-ı güzün

Añladık ḥikmet-i Ḥaḥ var ki vücūdın şıkdı

YaŖni çiçek çıkarup buldı şifâ ḥalbukim

Şiddet üzre idi ümmjdi etıbbâ kesdi⁴⁹

2.2.3.4. Frengi

Osmanlı-Rus Savaşları neticesinde gerçekleşen yoğun göçlerle beraber Osmanlı Devleti'nde ilk frengi salgınları ortaya çıkmıştır. Bu salgınlar ciddi boyutlara ulaştığında hükümet, tüm vilayet merkezlerinde frengî hastalığının tedavi edileceği ayrı hastanelerin inşa edilmesini emretmiştir. Fakat devrin sıhhî ve sosyal şartları dolayısıyla frengi Osmanlı Devleti'nde tam olarak ortadan kaldırılamamıştır.⁵⁰ Bu hastalık esrin beşinci cildinde geçmektedir:

Evi üstinde frengi marazı ancak kim

Oluyor sūd-ı maḥarrın ile dirler ḥukemā

Düşürüpde seni erlikden ider soñra helāk

MaŖnevî sū-i maḥarrın daḥi böyle ḥaḥḥā⁵¹

2.2.3.5. İsmail Sâdik Kemâl'in tıbbî tedavi yöntemlerine bakışı

Eserde salgın yahut kişiye özel kimi hastalıklardan bahsedilen bölümlere bakıldığında İsmail Sâdik Kemâl'in doktorların önereceği ilaçlarla tedavi olmaktan ziyade halk arasında yaygın olan geleneksel tedavilere daha meyyal olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki ilginç bir tespit olarak doktor sayısı arttıkça ölen insan sayısının da arttığını ve Avrupa'da yapılan bir çalışmayı öne sürerek doktorların diğer meslek erbabına göre daha kısa yaşadığını söyler:

⁴⁹ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 92a.

⁵⁰ Bkz. Necati Çavdar, Erol Karcı, "XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2 (Aralık 2016), 157-175.

⁵¹ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba Koleksiyonu, 564-5), 23b.

Ne kadar çoksa hekim mevt o kadar çoğalıyor

Dir etıbbâ diler iken bula tıbb içre revâc

Sâbîr esnâfdan etıbbânîñ olur Őmri kâlîl

Avrupa itdi ĥesâb defterin öyle iĥrâc⁵²

İsmail Sâdık, kimyevi ilaçların kalp ve mideye rahatsızlık verdiğini ve bu yüzden ağza alınamayacağını ifade eder.⁵³ Ayrıca doktorların çeşitli bitkileri de hastalarına ilaç olarak vermesi gerektiğini söyleyen müellif, en güvenilir tedavi yöntemi olarak da Hz. Peygamber (sas)’in de tavsiyesi olan diyeti önerir:

Var ĥadıŝ miŐde olup ĥâne-i cümle Őileliñ

ĥimyedir reŐs-i Őilâc bilüp anı itmeli tâc⁵⁴

Bunun yanında ağır hastalıkların tedavisi için doktora ve ilaca muhtaç olduğunu da ifade eder:

YaŐni olmaz zararı fâŐide var çok maraža

Ağır Őillet yine ammâ ki tabıbe muĥtâc⁵⁵

Eserde Hz. Peygamber (sas)’in de tavsiye ettiği üzere her türlü hastalıktan korunmak için çörek otu yemenin faydasına değinilmiştir.⁵⁶ Düğümlü Baba çocuğu olmayan yaşlı bir çiftte keçiboynuzu yemelerini önermiştir.⁵⁷ Şifa ve korunma amacıyla Kur’an’dan bir bölümü, ilahî isim ve sıfatları okuyup üflemek anlamına gelen rukye⁵⁸ ve el ayasını, çizgilerini okuyarak hastalıklara dair çeşitli çıkarımlarda bulunmak da eserde geçen yöntemlerdendir.⁵⁹

2.2.4. Yangınlar

5 Eylül 1865 tarihinde Hocapaşa’da 1007 binanın yandığı çok büyük bir yangın meydana gelmiştir.⁶⁰ Sultan Abdülaziz Han’ın anneleri Pertevniyal Vâlîde Sultan bu yangında muhtaç düşen felaketzedelere yardımda bulunmuştur.⁶¹ Eserde geçtiğine göre Düğümlü

⁵² İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 61b.

⁵³ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 60a.

⁵⁴ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 61a.

⁵⁵ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 61b.

⁵⁶ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 61a.

⁵⁷ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 59b.

⁵⁸ İlyas Çelebi, “Rukye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yay., 2008, 35/219).

⁵⁹ İsmail Sâdık Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 63a.

⁶⁰ İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB), İstanbul İtfaiyesi, “İstanbul Yangınları” (Erişim 9 Kasım 2022).

⁶¹ Ali Akyıldız, “Pertevniyal Valide Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yay., 2007), 34/239-240.

Baba'nın kerameti ile Mısır Valisi de bu yangından sonra erzak yardımında bulunmuştur. Bu erzaklar Düğümlü Baba'nın ikamet ettiği Arabacıbaşı Tekke'sinin ambarında muhafaza edilmiş ve halka dağıtılmıştır:

Pek büyük oldu Ĥarîk Ĥük-m-i ħazā'ı mübrem

Çok kişi zād için yardıma oldu muhtāc

Oldı devletce çadırlar ile erzāk ta'şyın

Yine bıraĥmadı Ĥaĥ kimseyi de aĥıĥ u aĥ

İdeyim ben de i'şāne aña anbār müddet

Diyü nuĥk eyledi ol zāt-ı kerāmet-minhāc

İşbu ħmā daĥi çok geçmeyerek itdi žuhūr

Ya'şni kim Vāli-i Mısr itdi i'şāne inhāc

Turdıĥı tekye şurresinde anbāra ĥonup

Rûĥan u urz virildi oradan bi'l-ihrāc⁶²

Bu büyük yangından başka eserde Düğümlü Baba'nın insanları yangından kurtarma kerametlerine de rastlanmaktadır. Örneğin bir zāta evini yanmaktan kurtardığını söyler ki ne o zātı tanımaktadır ne de evinin adresini bilmektedir:

Ya'şni ĥāneñ yanacaĥ idi ĥalās itdim anı

Üstündeki dā'ıire taħrîb olur işĥātan aña

Žātını ĥānesini bilmez idi žāhirce

Beytiniñ semtini de keşf ile didi eclā

Ol gice ĥānesi ĥarĥbinde ĥarîk itdi žuhūr

Oldı tulumbacılar çıĥmaĥa mecbūr zıřā

Ya'şni üst dā'ıiresine çıĥaraĥ yangına

Eylemişlerdi tulumba sıĥup andan itfā

Söndi yangın ve anıñ ĥānesi ĥurtuldu

Faĥat üst dā'ıiresi oldu ĥarāb ol ĥünā⁶³

⁶² İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 27a.

2.2.5. Eserde adı geçen şahıslar

Eserde peygamberler, sahabiler, tasavvuf büyükleri gibi dinî şahsiyetlerin, devlet erkânından paşaların, geçmişte yaşamış veya Düğümlü Baba ile çağdaş olan bazı meşhur şahsiyetlerin isimleri geçmektedir. Makalenin konusu gereği eserde geçen 19. yüzyılda yaşamış birkaç önemli isim hakkında bu bölümde kısa bilgiler sunulacaktır.

2.2.5.1. Pertevniyal Vâlide Sultan

1810'da doğduğu tahmin edilen Pertevniyal Vâlide Sultan II. Mahmud'un beşinci kadını ve Sultan Abdülaziz'in annesidir. 1861 yılında oğlunun tahta geçmesiyle Vâlide Sultan unvanını almıştır. Devlet işlerine olan müdahaleleri ve Sultan Abdülaziz üzerindeki büyük nüfuzundan ötürü kendisine "ümmü'l-cihân" da denmiştir. Hüseyin Avni Paşa ve diğer muhalifleri tarafından Sultan tahtan indirilip kısa bir süre sonra da vefat edince inzivaya çekilmiştir.⁶⁴

Rivayete göre her akşam ile yatsı arası secdeye kapanmış ve her şeyi affedeceğini fakat oğlunun kanını helal etmeyeceğini gözyaşları içinde bağırmıştır.⁶⁵ Müsrif bir insan olarak tanımlanır fakat zorda kalmış kimselere yardım etmiş, Hocapaşa yangınından etkilenen felaketzedelere maddi yardımda bulunmuş, birçok çeşme ve sebil yaptırmış, tamir gerektirenleri onartmıştır. Bunların yanında Aksaray'da inşası iki sene süren ve içerisinde cami, mektep, türbe, muvakkithane ve sebil bulunan büyük bir külliye yaptırmıştır. 1884 senesinde vefat eden Pertevniyal Vâlide Sultan bu külliyenin türbesine defnedilmiştir.

2.2.5.2. Arabacıbaşı Hacı Arif Baba

Ser-arabacıyân-ı hâssa Hacı Ahmet Ağa'nın oğlu Arif Baba Sultanahmet'te yaşamış veli bir zâttir. Pek çok meczup gibi Düğümlü Baba da kendisine intisap etmiştir. Tekkesi meczupların meskenidir. Eserde geçtiğine göre bu meczuplara hürmet eyler fakat kimi zaman yaptıklarına sabredemez, azarlar. Hatta bir sefer Arif Baba bir bahane ile onlara kızmayı planlamış fakat Düğümlü Baba'nın bunu keşfen bilip nasihat etmesiyle Arif Baba bu düşüncesini itiraf etmiştir.⁶⁶ Arif Baba'dan sonra sırasıyla oğullarından Muhyiddin Efendi ve Mehmed Ragıp Efendi tekkenin şeyhliğini yapmıştır. Eserden anlaşıldığına göre Raşid adında bir oğlu daha vardır.⁶⁷ 1843 senesinde vefat etmiş ve Karacaahmet'e defnolunmuştur.⁶⁸

⁶³ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 84a-84b.

⁶⁴ Ali Akyıldız, "Pertevniyal Valide Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yay., 2007), 34/239-240.

⁶⁵ M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1992), 124.

⁶⁶ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 28b.

⁶⁷ İsmail Sâdik Kemâl, *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*, (Düğümlü Baba, 564), 7a.

⁶⁸ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996), 1/308.

2.2.5.3. Mehmed Sadeddin Efendi

İstanbul'da doğmuştur. 16. Yüzyılın tanınmış tarihçilerinden, padişah hocası ve şeyhülislamı olan Hoca Sâdeddin Efendi'nin soyundandır. Kadılık, müfettişlik, meclis-i Vâlâ üyeliği gibi devletin çeşitli kademelerinde görev almıştır. Liyakat sahibi olmasıyla, sağlam karakteri ve dirayetiyle dönemin padişahı Sultan Abdülmecid'in takdirini kazanmıştır. Şeyhülislam Meşrebzâde Ârif Efendi'nin vefatından sonra 1858'de kendisine meşihat görevi verilmiştir. Şeyhülislam olarak Sultan Abdülaziz'in cülus törenine katılmıştır. Tok sözlü ve dirayet sahibi biri olan Mehmed Sadeddin Efendi 1863 senesinde muhtemelen araları açık bulunan Fuat Paşa'nın etkisiyle görevinden azledilmiştir. Ömrünün geri kalanını yalısında geçirmiş ve 1866 senesinde vefat etmiştir.⁶⁹

2.2.5.4. Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi

Muhtemelen 1834 yılında İstanbul'da doğan Hasan Hayrullah Efendi sesinin güzelliği, tecvid ve kıraat ilmine olan hakimiyeti ile dikkat çekmiş, akabinde kendisine Sultan Abdülmecid döneminde sarayda ikinci imamlık görevi verilmiştir. Daha sonra Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesiyle birinci imâm-ı sultânî olmuştur. İki kez şeyhülislamlık makamına getirilen Hayrullah Efendi ikinci meşihatı sırasında siyasi faaliyetler ve polemiklerin merkezinde yer almıştır. Abdülaziz'i tahttan indirmek için kurulan komiteye katılmış ve bu yönde fetva hazırlatmıştır. Daha sonra tahta geçen V. Murad'ın her türlü faaliyeti sözü geçen komite tarafından kontrol altında tutulmuştur. Padişahın davranışlarındaki dengesizlik sebebiyle hal'i gündeme gelince hazırlanan fetvayı yine Hayrullah Efendi imzalamıştır. II. Abdülhamid kendisine güvenmemesine rağmen onu bir süre daha yanında tutmuş daha sonra kendi isteğiyle şeyhülharemlik göreviyle Medine'ye gönderilmiştir. Hayrullah Efendi'ye muhalif olan Şerif Abdülmuttalib emirliğe getirilince 1880 senesinde son görevinden azledilip Taife sürgüne gönderilmiş ve orada vefat etmiştir.⁷⁰

2.2.5.5. Laz Ahmed Paşa

Trabzonlu olması münasebetiyle "Laz Ahmed Paşa" olarak, İbrail nâzırlığı (içişleri bakanlığı) yaptığı için de "Nâzır Ahmed Paşa" olarak tanınmıştır.⁷¹ Kapıcıbaşı, mirahur, nâzırlık gibi rütbelere aldıktan sonra 1811'de Sadrazam ve Serdâr-ı ekrem olmuştur. Düğümlü Baba'nın da katıldığı 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ordu komutanlığı yapmış, Rusçuk'u Rusların elinden almıştır. 1812 senesinde azledilince emekli olup Bursa'ya gitmiştir. Fakat sonrasında da Halep ve Erzurum illerinde valilik görevinde bulunmuştur. Bursa'da bulunduğu sırada Emir Sultan Türbesini restore ettirmiştir.

⁶⁹ Mehmet İspirli, "Sâdeddin Efendi, Mehmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yay., 2008), 35/388-389.

⁷⁰ Mehmet İspirli, "Hayrullah Efendi, İmâm-ı Sultânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yay.) 17/75-76.

⁷¹ İsmail Hâmi Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 71.

Kendisinden cesur, sabırlı ve saf bir kimse olarak bahsedilir. 1819 senesinde Erzurum valiliği görevindeyken vefat etmiştir.⁷²

2.2.5.6. Pertev Mehmet Said Paşa

Darıca'ya yerleşen Tatar asıllı bir aileye mensuptur. İlk olarak Divân-ı Hümâyûn Âmedî Kalemî'ne alınmıştır. Daha sonra beylikçi, reisülküttab ve kethüdâ-yı sadr-ı âlî olmuştur. II. Mahmud'un takdirini kazanan Pertev Paşa "tuğsuz padişah" şeklinde anılacak kadar önemli bir konuma sahiptir. Bu durum özellikle Akif Paşa ve bazı siyasi muhaliflerin kıskançlığına yol açmıştır. Şahsi menfaatler, siyasi görüş ayrılıkları ve tertiplenen bazı oyunlar sonucunda saray tarafından bu denli taltif edilen Pertev Paşa Edirne'ye sürgün edilmiş ve hakkında idam fermanı çıkarılmıştır. 1837 senesinde boğdurulmuştur. Akif Paşa'nın kaleme aldığı Tabsıra isimli eser bu rekabeti tayin etmektedir. Pertev Paşa alim, şair, tasavvufa hevesli ve cömert birçok adam yetiştirmeye çalışmıştır. Bu zatların çeşitli devlet görevlerinde bulunmaları ve yükselmelerinde rol oynamıştır.⁷³

Sonuç

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda savaşlar, isyanlar, idari ve mali zorluklar gibi pek çok sıkıntı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunlara çözüm olarak özellikle askerî alanda Batı'dan bazı teknik bilgiler alınmış ve uygulanmıştır. 1839 senesinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile beraber Batı kültürü toplumun hemen her alanında görülmeye başlamıştır. Batılılaşmayı savunanlar olduğu gibi bu değişime karşı çıkanlar da olmuştur. 19. yüzyıl Osmanlı münevverlerinden İsmail Sâdık Kemâl Paşa, yaşamından ve eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Batı karşıtı bir konumdadır. Devletin üst kademelerinde görev yapan bir aydın olarak İsmail Sâdık Paşa, sarayda ve toplumdaki batılılaşmaya yakından şahit olmasına rağmen yeni bir hayat tarzı olarak gelişen alafranga yaşama karşı durmuştur. Hatta ömrünü İstanbul'un meşhur meczuplarından Düğümlü Baba'ya vakfetmiştir. Bu bağlılığın bir sonucu olarak İsmail Sâdık Paşa, on bir ciltten oluşan Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba isimli manzum ve tamamı aruz vezni ile telif edilmiş bir menâkıb-nâme kaleme almıştır. Eser menâkıb-nâme olması bakımından yazıldığı döneme ait içtimaî hayata dair bazı bilgileri, tarihî olayları ve şahsiyetleri haizdir.

Çalışmamızın konusu olan üçüncü ciltte de 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı, Kırım Savaşı, 93 Harbi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, sıtma ve çiçek gibi salgın hastalıklar, Hocapaşa yangını ve dönemin meşhur zatlarından isimler geçmektedir. Bu tarihî ve sosyal hadiseler Düğümlü Baba'nın hayatı ve kerametleri anlatılırken arka planda verilmiştir. Kırım Savaşı ile ilgili Düğümlü Baba'nın savaşın sonucunu ve harp sırasında gerçekleşen kimi olayları keşfen bildiği aktarılır. Bu bilgiler arasında Osmanlı Devleti'nin en büyük savaş gemilerinden olan Mahmudiye hakkında da malumat sunulur. Yine aynı savaştan sonra

⁷² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1/200-201.

⁷³ Carter Vaughn Findley, "Pertev Mehmed Said Paşa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yay., 2007), 34/233-235.

büyük göç dalgaları sebebiyle kurulan Muhacir Komisyonu da ismen geçmektedir. Hastalıklar bahsinde İsmail Sâdık Kemâl Paşa'nın doktor sayısı arttıkça ölen insan sayısının arttığı ve Avrupa'da yapılan bir çalışmayı öne sürerek doktorların diğer meslek erbabına göre daha kısa yaşadığı gibi tespitleri ilginçtir. Kimyevi ilaçlara olan bakışından İsmail Sâdık'ın tıp alanında da geleneğe bağlı olduğu anlaşılır. Eserde Düğümlü Baba ile ilgili bazı rivayetler dönemin meşhur zâtları tarafından rivayet edilmiştir. Bu da Düğümlü Baba'nın toplumun her kesiminin gönlünde yer ettiğini gösterir. Netice olarak bu çalışmada edebiyatımıza ve kültür tarihimize ışık tutan manzum bir menâkıb-nâme olan Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba'nın yazıldığı dönemin siyasi ve sosyal hadiselerini nasıl yansıttığı ortaya konulmuştur.

Author Contributions: No other authors contributed.

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared by the author.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

**BİR MENÂKİBİN AYNASINDAN 19. YÜZYIL OSMANLISINDA SİYASİ VE SOSYAL HAYAT: KEMAL-
NÂME-İ DÜĞÜMLÜ BABA CİLD-İ SÂLİS ÖRNEĞİ**

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: İlgî Kültür Sanat yay., 2008.
- Akyıldız, Ali. "Pertevniyal Valide Sultan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/239-240. İstanbul: TDV yayınları, 2007.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016.
- Birbudak, Togay Seçkin. "1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri". *Belleten* 82/293 (Nisan 2018), 241-263.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sicil Defterleri [DH.SAİDd]*, Gömlek no. 18, 267.
- Bulgurcuoğlu, Hacer. *Deniz Tarihimizin Sembol Gemilerinden Mahmudiye*, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Çavdar, Necati, Erol Karcı. "XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2 (Aralık 2016), 157-175.
- Çelebi, İlyas. "Rukye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/219-222. (İstanbul: TDV yayınları, 2008.
- Danişmend, İsmail Hami, *Osmanlı Devlet Erkânı*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.
- Erdem, Ufuk. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Eyice, Semavi. *Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserler Kılavuzu*, Ankara: M.E.B. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yay., 1965.
- Findley, Carter Vaughn. "Pertev Mehmed Said Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/233-235, İstanbul: TDV yay., 2007.
- İBB, İstanbul İtfaiyesi. "İstanbul Yangınları". Erişim 09.11.2022. <http://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html>
- İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2000.
- İsmail Sâdik Kemâl. *Âsâr-ı Kemâl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal, 1050, 256a.
- İsmail Sâdik Kemâl. *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba Koleksiyonu, 564.
- İsmail Sâdik Kemâl. *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba Koleksiyonu, 564-M1.
- İsmail Sâdik Kemâl. *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba Koleksiyonu, 564-M2.
- İsmail Sâdik Kemâl. *Kemâl-nâme-i Düğümlü Baba*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba Koleksiyonu, 564-5.
- İşpirli, Mehmet. "Sâdeddin Efendi, Mehmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/388-389. İstanbul: TDV yayınları, 2008.
- İşpirli, Mehmet. "Hayrullah Efendi, İmâm-ı Sultânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/75-76. İstanbul: TDV yayınları, 1998.
- Karabulut, Mustafa. *Batılılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Kılıç, Orhan. *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Tarih Şubesi yay., 2004.
- Kiel, Machiel. "Leskofça". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/155-157. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Konyalı, İsmail Hakkı. *İstanbul Abidelerinden İstanbul Sarayları, Atmeydanı Sarayı, Pertev Paşa Sarayı, Çinili Köşk*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943.
- Kur'an Yolu. Erişim 10 11 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Macar, Oya Dağlar. *Balkan Savaşları'na Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*. İstanbul: Libra yay., 2010.
- Mehmed Süreyya. *Sicilli Osmanî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mermer, Kenan. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Değişen Metafizik ve Edebiyat*. İstanbul: İz yay., 2014.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı Donanması*. İstanbul: Türkiye İş Bankası yay., 2018.

- Rasim, Ahmed. *Osmanlı Tarihi*. çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: İlgı Kültür Sanat yay., 2011.
- Sarıyıldız, Gülden. *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1996.
- Saydam, Abdullah, "Muhacir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/286-288. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Şentürk, Ahmet, Kartal, Atilla. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergah yayınları, 2014.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergah yayınları, 2012.
- Uluçay, M. Çağatay. *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1992.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları 1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1988.